

"מת ללא אזהרה מוקדמת": פרידה מסלמאן נאטור

יהודה שנהב

איך כותבים על סלמאן נאטור — הסופר, המחזאי, המתרגם ומורה הדרך שהסתלק בטרם עת בפברואר 2016? ועל מה כותבים: על הפרווזה, התרגומים, ההגות, המחזות? על העוצמה הפוליטית והאינטלקטואלית שלו? על האנושיות המרגשת? על אהבת האדם? על החברות והנאמנות? הייתה לי הזכות להכיר את סלמאן נאטור היכרות עמוקה שהלכה והתחזקה לאחר שתרגמתי לעברית שניים מן הרומנים שלו (היא, אני והסתיו; והזיכרון שוחח איתי והסתלק: חייו ומותו של השיח' מחורץ-הפנים)¹. העבודה מול סופר חי המבין לעומק את שפת היעד — העברית — היא אתגר מורכב. שלא כמו במצבים אחרים של תרגום, הסופר נושף בעורפו של המתרגם ובוחן בקפידה את עבודתו. לעתים היה נדמה לי שנאטור מציץ אל מסך המחשב שלי בעודי מתרגם. זהו אתגר הן למתרגם החרד לעצמאותו והן ליחסים בין השניים, אתגר המעלה שאלות של נאמנות, בגידה ויחסי כוח. לא אחת, תוך כדי עבודת התרגום, מצאנו את עצמנו נושאים ונותנים, אפילו מתקוטטים, על משמעויות וניסוחים. המשא ומתן בינינו ביטא לא רק את המתח הטבעי בין סופר למתרגם ולא רק את המתח הטבעי בין שתי שפות (למשל עברית ואנגלית); גם לא רק את הקונפליקט הפוליטי המתמשך שבין היהודי לערבי. בבסיס הדברים, היה זה משא ומתן פוליטי על היחסים בין הערבית לעברית — שתי שפות שלפני חמש מאות שנים התקיימו ביניהן יחסים סימביוטיים וכיום המפגש ביניהן מזוהה ביחסי אויבות. היה זה משא ומתן על היחסים הקולוניאליים בין השפות; על המטענים התיאולוגיים שבהם עמוסה כל אחת מהן; על האזורים הבלתי ניתנים לתרגום, קרי אותם חללים סמנטיים המקשים על המעבר

1 סלמאן נאטור, 2012. היא, אני והסתיו, בתרגום יהודה שנהב-שהרבני, תל אביב: הקיבוץ המאוחד; סלמאן נאטור, 2014. הזיכרון שוחח איתי והסתלק: חייו ומותו של השיח' מחורץ-הפנים, בתרגום יהודה שנהב-שהרבני, תל אביב: רסלינג. רומן נוסף בשם מסע על מסע: אני היהודי האחרון בתרגומו של יונתן מנדל עומד לראות אור בקרוב בהוצאת עולם חדש, סדרת "מכתוב" (مكتوب) לתרגומים מערבית לעברית.

בין השפות ועל המפצים הסמנטיים במעבר ביניהן. למשל, האם ניתן לתרגם את הביטוי "لهم اسماء" — "לכל איש יש שם", ביטוי השגור בשיח הזיכרון על השואה? ביקשנו לפייס בין השפות, כפי שניסח זאת ולטר בנימין. סרטטנו את האזורים שבהם ניתן לשערב את העברית או לחלופין לעברת את הערבית. היה זה פרויקט שאפתני, בעל אופי משיחי כמעט.

אולם מטבע הדברים, עסקנו גם בטכנולוגיה של הדברים הקטנים. שקענו בשאלה: האם "صاحب عادي جدا" מכיל בערבית אותו מטען סמנטי כמו "בוקר שגרתי מאוד" בעברית, או רק "בוקר שגרתי". לא אחת שיתפנו במשא ומתן גם את חברנו ועורך היא, אני והסתיו, חנן חבר. הכרענו כפי שהכרענו והשיחות הללו חידדו את ההבדלים בין השפות ואת אפשרויות השילוב ביניהן. חידדנו את ההבדל בין مطر (מטר) בערבית ובין "גשם" ו"מטר" בעברית; או בין معركة (מערכה) ובין "מערכה". משאים ומתנים אלה הפכו את מלאכת התרגום לרב־כיוונית. לא עוד חלוקה בינרית בין שתי שפות, אלא זליגה ריזומטית שהלכה והתפתחה עם האמון הרב שנוצר בינינו. באותה העת, כשהופענו יחד בערבי ספרות, דיברנו על התרגום כמודל של ריבונות משותפת לחברה דו־לאומית ורב־לאומית. במקום ריבונות אקסקלוסיבית, מונופוליסטית ואלימה (על טריטוריה, אוכלוסייה ושפה) התנחמנו במודל של ריבונות משותפת והדדית, העוברת מיד ליד כמקל שליחים. ריבונות מדומיינת זו, כמו התרגום, מצריכה ידיעה של שתי השפות, מעבירה את הריבונות מיד ליד ומנתקת את הקשר הגורדי בין שפה, אוכלוסייה וטריטוריה.

אלה הסוגיות שהעסיקו את סלמאן נאטור — ובהן הייתי מתעמק אלמלא קוצר היריעה ופרק הזמן הקצר שחלף מאז מותו. במקום זאת אסתפק בשני הספדים קצרים. שתי פתיחות אלטרנטיביות למסה שביקש ממני העורך, איתן בר־יוסף, לכתוב. לא הצלחתי להחליט באיזו מהן לבחור כדי להאיר את עבודתו ואת אישיותו המורכבות של האיש מלא הסתירות הזה. שתי הפתיחות עוסקות במוות ובשתייהן הוא מתואר כמי שמוליד חיים חדשים. להודות על האמת, שתי הפתיחות הללו הבזיקו במוחי בעודי עומד, כמו בחלום רע, לצד מיטת חוליו ברגעיו האחרונים. ידעתי לדקלם אותן על פה. סלמאן היה איש של פתיחות, לא של סגירות. כל סיפור שלו התחיל בשלל פתיחות והסתיים בשלל סגירות — שנראו כמו פתיחות חדשות.

פתיחה ראשונה

כמה מתאים, כמה מצמרר, לפתוח בפסקה הבאה, המתארת את מותו של אבו עמאר. כמו תיאור סלמאן את המוות שלו עצמו בשיטת "גזור והדבק" בתוכנת "וורד". זהו קטע מתוך רומן שכתבתו לא נשלמה ושנשמר תחת השם (הלא סופי) "מת ללא אזהרה מוקדמת".²

2 סלמאן נאטור, מת ללא אזהרה מוקדמת. רומן שכתבתו שלא הושלמה. הקטעים המובאים כאן תורגמו מערבית בידי רחל חלבה.

הוא לא הזיז את הראש. ידו הייתה חמה, אבל אחר כך התחילה להתקרר...

"הוא מת בלי לומר מילה אחת לפני שנפרד?"

"לא אמר...? עזב הכול והלך? לא נפרד לשלום, לא שאל, לא אמר משהו?"

"הלב שלו הפסיק פתאום לדפוק בלי שום סימן מוקדם, פתאום בלי אזהרה... הלב בגד בו".

לא. הוא לא אמר מילה. לא נפרד לשלום, לא שאל ולא אמר דבר. הלב בגד בו והוא הסתלק ללא אזהרה מוקדמת. המוות מעולם לא איים עליו. תמיד אמר שאין מה לפחד ממנו. אולי משום שבעקבות המוות מתחדשים החיים, כך כתב יותר מפעם אחת:

הוא מת פתאום, מוות טבעי ללא אזהרה מוקדמת.

לא היו לכך סימנים, ואף אחד (מלאך, למשל) לא יצר אתו קשר לומר לו: מחר או מחרתיים תמות.

באותו יום תכנן לצאת אל העיר כדי לקנות עבאיה חדשה וכיפה לבנה וללכת לבדיקת עיניים, כי עיניו כבר הקשו עליו את הקריאה בספרי הקדמונים. אין בכל זה שום דבר מוזר או חריג מדרכו של המוות בכפר, והדבר הרגיל ביותר באותו בוקר היה זה שאבו עמאר קרא בספרי הקדמונים, הספרים הערביים הישנים. הוא הרבה לקרוא את אבו עלא אלמערי ומוחי דין אבן אלעריבי ומה שתרגמו הערבים מאריסטו ומאפלטון.

הבריות בכפר מתים בדרך כלל מוות טבעי. חולים ומתים, או מתים מבלי לחלות, בהתקף לב, למשל, או מקריש דם, שאחדים מתייחסים אליו כאל מחלה, ואחרים מתייחסים אליו כאל תקלה לא צפויה, מקרית, שאיש לא לקח בחשבון. הלב מפסיק פתאום להלום, הדם מפסיק לזרום אל המוח, כל אברי הגוף מפסיקים לנוע, וכוח החיים נמוג מן הגוף; הגוף מתקרר, אחר כך מתקשה, כלומר, נעשה קשה כקרח הזה, שרק המסור יוכל לנסרו. הבריות בכפר מתים בתאונות, כלומר, בתאונות קטלניות, כמו תאונת דרכים או נפילה ממקום גבוה או מהרעלה, ויש גם מי שדופק את ראשו בקיר ומת. לפני שהתרכו המכוניות, הייתה משמעותה של תאונת הדרכים נפילה מעל גבו של סוס או בעיטת חמור או פרד בנקודת התורפה של הגבר, או נפילה ממדרון תלול בדרך חתחתים אל תהום הוואדי. אנשים רבים מתו גם מפני שנחשים ארסיים הכישו אותם... בכפר הזה אומרים לך המנחמים: "לכל התחלה קץ. קבל את הקץ כפי שאתה מקבל את ההתחלה. מות בשמחה, כדי שלא תיוולד אומלל!" ברור! דבר כזה מתקבל על הדעת, רק אם אתה מאמין שהאדם מת ואחר כך נולד מחדש, וחוזר ומת ונולד, וכך עד קץ הימים או עד כלות הכול; כלומר, בעקבות המוות באים חיים, שאולי יהיו מאושרים ואולי אומללים ואולי חסרי טעם. וחסרי הטעם הם החיים האומללים ביותר. בכפר מאמינים הבריות שאדם מת ונולד מחדש. אמונתם עמוקה כל כך שבאותו רגע אינם יודעים אם עליהם להתעצב על הפרידה או לשמוח על השיבה.

הקורא מתפתה לקרוא את המשמעויות הפוליטיות של הטקסט. לפענח את המטפורות. שהרי נאטור היה לא רק סופר אלא גם אדם פוליטי. מה משמעות השיבה שעליה הוא

מדבר? האם אבו עמאר הוא המנהיג הפלסטיני שהלך פתאום לעולמו? האם בעקבות התבוסה באים החיים? אולם נאטור הזהיר אותנו מפני אנלוגיות וולגריות ומופרכות בין המציאות לדמיון. כך הוא מתחיל את דבריו:

המקום, האנשים, החפצים וכל המוחשי — כולם בדיון. אין להם קשר כלשהו למציאות. הם לא קרו, ולעולם לא יקרו אלא בדמיון המסרב לקבל את המציאות ומבקש לה תחליף. זהו סיפור שאינו מתייחס כהוא זה לשום מעשה בריאה. ואני מסב את תשומת הלב גם לכך שהשמות המופיעים כאן אינם שמות האשים שאנו מכירים ואינם מרמזים עליהם. ועל כן, אבו עמאר איננו יאסר ערפאת, ואבו ג'יהאד איננו ח'ליל אלוויר, וכריסטין איננה בת העיר חיפה שלפני הנכבה, אשר הייתה האישה הראשונה שנאבקה למען שחרור פלסטין והנשים.

נאטור שולל, אולם באותה עת מנכיח את השלילה. הוא השאיר את החידה בלתי פתורה: האם הייתה אלגוריה או לא הייתה? ואם לא הייתה, מדוע השתמש בשמות סמליים כל כך? דברים דומים אמר בעקבות הרומן היא, אני והסתיו, העוסק באישה מבוגרת וגלמודה החיה בכפר פלסטיני. הוא תיאר שם באריכות רבה את הפרטים הקטנים של הקיום: את ביתה, את אדני מיטתה ואת החפצים המונחים בסמוך לה. הוא תיאר כיצד הכינה כל בוקר שתי כוסות תה: אחת לסבה ואחת לעצמה. ובאיזו כפית ערבבה את הסוכר. ואת המאבקים בינה ובין בן דודה ראש המועצה. את הריסת ביתה והקמת מגרש חניה מודרני במקומו. גיבורת הסיפור, שגילה כגיל מדינת ישראל, אינה נושאת בידה תעודת זהות ואינה קיימת ברשומות הממלכתיות. אף שהיא שולטת בערבית ספרותית, היא מדברת בשפה מוזרה ולא מובנת שהופכת אותה לעילגת. כל אלה מתאימים כמו כפפה ליד לאלגוריה על החברה הפלסטינית בישראל. אולם כששאלתי אותו על כך הוא לא התחייב לאלגוריה פלסטינית בלבד. הוא ראה בכך סיפור אוניברסלי. אולי משום כך התרגש כל כך כשחזר ממסעותיו בעולם הערבי וסיפר על נשים דומות בכפרים ערביים אחרים — בירדן, במצרים, בחברון או במרוקו. כזו הייתה הפוליטיקה של סלמאן. אוניברסלית ולא פרטיקולרית. אנושית ולא אלימה. עדינה ולא וולגרית. וכזו גם הספרות שלו.

סלמאן היקר. הלכת ללא אזהרה מוקדמת והשארת מאחוריך רומן לא גמור עם שם נבואי מצמית: "מת ללא אזהרה מוקדמת". אתה מספר את סיפורה של גופה שלא ניתן לקבור אותה בשל השלג שלא הפסיק לרדת מאז מות בעליה. אתה הלכת, אחינו האהוב, והשלג ממשיך לרדת. גם אותך לא ניתן לקבור. השלג יורד ואתה נשאר אתנו מדי יום ביומו כדי שנמשיך את החזון שהתווית לנו.

פתיחה שנייה

הוא תקע את מבטו בים. הגל התרומם והתנפץ אל סלע המפרץ. קילוחי מים חוזרים אל הים. רגע אחד מתכנסות הטיפות ורגע אחד הן מתנפצות ומתפזרות. זוהי דרך החיים. מדוע מעולם לא נרגע הים?...

השיח' מחורץ-הפנים התמוטט בזרועותינו. מקלו נפל על הארץ והמכה פילחה את האוזניים. כאילו משהו חדל לנוע. או שנתבשרנו על הולדת תנועה חדשה. למן ההתחלה ידענו שהשיח' שלנו לא יחיה לעד. המוות ארב לו מעבר לפינה. הוא עצמו לא ישב להמתין לו, עד אשר המוות עמד והתייצב לפניו בכבודו ובעצמו...

הוא הלך בעקבות הזיכרון ואנחנו בעקבותיו. הוא רצה שנמסור ונעביר אותו הלאה, לדורות הבאים. כדי שלא נסכול אנחנו כפי שסבל הוא במשך כל אותן שנים ארוכות. גופו היה מוטל רפוי בין ידינו. הנחנו אותו על גבי המיטה, ללא כרית וללא שמיכה. לבו עדיין פעם בקרבו. עפעפיו היו נפולים, אולם הם לא מנעו ממנו להתבונן בנו. כאילו רצה לומר דבר מה...³

במילים מרגשות אלה מלווה הסופר, המחזאי והאינטלקטואל סלמאן נאטור את השיח' מחורץ-הפנים בדרכו האחרונה. ובתעוועי הגורל מצא נאטור את מותו, כמו השיח', מיד לאחר שסיים לספר את סיפורו "לדורות הבאים". "המוות ארב לו מעבר לפינה", כפי שכתב על השיח'. "גופו היה מוטל רפוי בין ידינו". הוא הסתלק ולקח אתו עולמות של טוב וחוכמה שהיו אצורים בו באיש היקר הזה, אשר קיבל על עצמו את המחויבות הסיזיפית לעבוד את הזיכרון.

"השיח' מחורץ-הפנים" של נאטור הוא מספר עממי של תולדות פלסטין. הבקאות שלו עולה על גדותיה. הוא ראה ושמע הכול. הוא מתפוצץ מעורף סיפורים: דחוסים, צפופים, מקוטעים ומפותלים. לעתים סבלנותו פוקעת. לעתים חמתו בוערת. הוא מספר בקיצור נמרץ על ימי התורכים. הוא מספר ביתר אריכות על ימי האנגלים. אחר כך, באריכות רבה מאוד, הוא מספר על היהודים. הזמן שלו הולך ואוזל. המוות ארב לו מעבר לפינה. את המסע סיים כאשר התמוטט על חוף ימה של יאפא והלך בדרך כל בשר, עוד לפני שהשלים את הסיפור.

נאטור שם בפיו של השיח' את סיפורי הנכבה שליקט. הימים הקשים מסופרים לעתים בריחוק, לעתים כהבזקים של זיכרון — ומצטברים לכדי מסמך קודר ומטריד. הדיווחים יבשים ודחוסים. קופצניים. לא תמיד שיטתיים. לעתים במתכונת של זרם תודעה. סיפור אחר סיפור. טרגדיה אחר טרגדיה. שרשרת מסולסלת של פתיחות ופרקים קצרצרים שעוסקים בסוד השמור ביותר — והגלוי ביותר — של השיח' הפוליטי.

אולם נדמה שהיחס בין סלמאן נאטור לשיח' מחורץ-הפנים אינו רק בגדר אנלוגיה שבדיעבד. נאטור מנכיח את עצמו בטקסט באופן מפורש על מנת לתת דין וחשבון על העבר ועל ההווה. החלק הראשון, האישי, של הזיכרון שוחח איתי והסתלק הוא הבסיס לכינון דיוקנו של השיח' ולכרוניקה המרתקת המיוחסת לו. בחלק הזה נאטור נוכח ומדבר בגוף ראשון. כמו השיח', גם הוא מדבר בהבזקים. הוא מתאר מניין נחל את שירו ואת סיפורו — ומדוע התחייב לעבודת הזיכרון.

עבודת הזיכרון הזו מבוססת על עדויות ועל ראיונות עומק שערך נאטור בתחילת שנות השמונים עם עקורים פלסטינים. כבר בילדותו הוא פגש בעקורים בדלית אל-כרמל. היו אלה

אנשי אבו אל-היג'אא, שנעקרו מעין ח'ור שנכבש והפך לכפר האמנים עין הוד. לאחר תום המלחמה הם לא הורשו לחזור לבתיהם. בשנים 1948–1956 חי בביתו של נאטור שיח' זקן בשם אבו חלמי שעקר עם כל בני משפחתו מעין ח'ור. סלמאן הקטן היה מתגנב אל חדר האורחים ומקשיב לאבו חלמי ולסבו ששוחחו על מאורעות אותם הימים. אחר כך, כשהתבגר, יצא ללקט סיפורים נוספים מפייהם של שיח'ים זקנים. נאטור המבוגר נדד מדי חודש בחודשו ובמשך כשנתיים ראיין עשרות רבות של אנשים שהפכו לעקורים ולפליטים במולדתם. תחילה הם סירבו לדבר. הממשל הצבאי אמנם הסתיים, אולם הפחד עדיין שכן בלבבות. אבל משדיברו לא היה אפשר עוד לעצור את שטף הסיפורים. הוא סיפר כיצד דיברו בכאב אולם תיבלו את סיפוריהם בהרבה הומור.

עדויות הזקנים ששם נאטור בפי השיח' מחורץ-הפנים מצטברות למסמך על הנכבה מסוג שלא הכרנו, הן מבחינת נקודת המבט והן מבחינת ההיקף המצטבר. כשסיימתי את התרגום ביררתי עם הסופר אם יהיה מעוניין שאוסיף ביאורים בהערות שוליים, שאפענח עבור הקוראים את שמות המקומות, שאביא סימוכין לאירועים המוזכרים בכתיבה ההיסטוריוגרפית, שאנסה לשחזר את לוחות הזמנים. נאטור התנגד. "זוהי ספרות ולא ספר היסטוריה", אמר והוסיף: את ההיסטוריה של המנוצחים כותבת הספרות ולא ההיסטוריוגרפיה. הוא ציטט את בנימין שכתב ב"תזה השישית על ההיסטוריה" כי לנסח היסטוריה מנקודת המבט של המנוצחים פירושו לנסח זיכרון כפי שהוא מבזיק ברגע של סכנה. ההבזק הזה מתאר את הזיכרון הטראומתי של המנוצחים. זיכרון טראומתי אינו נבחן בקוהרנטיות שלו, בהתעקשות על פרט זה או אחר או בסדר הדברים. מדובר בסך הכול בהבזקים: בצבר של אירועים מחוררים שבאים ונעלמים.

נאטור כיווץ את כל סיפורי הגברים הזקנים ושם אותם בפי השיח' מחורץ-הפנים. משום כך כל ניסיון לאתר את מיקומו המדויק של השיח' בכל רגע ורגע, כל ניסיון להרכיב לו קלסטר ייחודי, כל ניסיון לעקוב אחר הגנאלוגיה המשפחתית שלו — יעלה בתוהו. השיח' מדלג ממקום למקום, מזמן לזמן ומסיפור לסיפור. נדמה שידו בכול ויד כול בו. פעם אחת הוא בן אל-ברווה, פעם בן ח'ביזה, בן צפורה, אל-רמלה, חיפא או יאפא. הוא יודע לספר לפרטי פרטים את סיפוריהם של מיעאר, חדת'א, מעלול, אום אל-זינאת, עין ע'זאל, ג'בע ואכזם — וכפרים רבים אחרים. לאור ריבוי צירי הזמן והמרחב ומגוון האירועים והסיפורים, הכרוניקה של השיח' מתלכדת לכדי יצירה מורכבת ורבת עוצמה. נאטור סיפר כי המניע שלו לכתיבה אינו רק הזיכרון. הוא ביקש לסייע לאנשים להשתחרר מן הבושה המאפיינת תמיד את הניצולים והקורבנות. הניצולים התביישו לא רק בשל התבוסה הצורבת; הם התביישו בעצם העובדה שניצלו — בשעה שאחרים הלכו אל מותם או אל חיי נדודים בנכר.

יחסיו של נאטור עם הזיכרון מורכבים. כך הוא כותב: "לעתים אני מוכיח את הזיכרון על שהוא בוגד בי. לעתים אני מוכיח את הזיכרון על שהוא ממאן לבגוד בי. לו רק ידעתי כיצד לנהוג בו: באהבה רבה או בשנאה יוקדת?". ומתוך המקום האמביוולנטי הזה, הוא מסביר מדוע אין לו מנוס מעבודת הזיכרון:

אין ספק שזיכרוני בוגד בי. אני מאבד אותו יום אחר יום. עוד עלול לבוא יום שחור אחד שבו אמצא את עצמי נטול זיכרון. סתם גוף הנע לשום מקום. אשוטט ברחובות הסואנים. אחפש ביערות אחר ארנב כדי לשאול אותו היכן ביתי. ארדוף אחריו והוא ימלט ויתחבא בסבך העצים. אמשיך במרוצתי עד שאתקל בצייד שהיה פעם חבר ילדות. הוא שמר על זיכרונו, שכן נהג לקבל בשמחה את מה שזימנו לו החיים. הוא יאחז בידי. אני שנלחמתי בטחנות הרוח והפכתי ללא כלום. ממש לא כלום. הוא יאחז בידי, יוביל אותי אל הבית שבו נולדתי וימסור אותי לידי משפחתי. אחר כך ישוב לבני משפחתו ויספר להם על שיח' אשר איבד את זיכרונו. הוא יאמר להם בגאווה: "אלמלא אני, הצבועים היו טורפים אותו".⁴

עבודת הזיכרון של נאטור עסקה באנשים ולא באתרים ובאירועים של זיכרון קפוא. הוא היה מחויב לזיכרון האנושי ותיאר את הטרגדיה של האנשים. כך הוא קרא את עקבות הזמן והטרגדיות בתווי הפנים של הזקן מחורץ-הפנים: "החריצים שעל פניו סיפרו, בדיוק כמו הטבעות החרות על גזע עץ הזית, את תולדות פלסטין". נאטור מיקד את המבט בדיוקן פניו המיוחד של השיח', בשרירי עפעפיו המכווצים, בריקוד אצבעותיו, בלבושו או בגוני פניו המתחלפים. הוא אמר: "לא תהיה זו בגדר מליצה אם נאמר שפניו של אבו מחמד הפכו למפה של תולדות פלסטין". אם ימות השיח' וייעלם לפתע, תהפוך פלסטין של פעם למפה אילמת. את העדויות הללו פרסם נאטור בערבית בתחילת שנות השמונים, עוד לפני שהתפרסמו מחקריהם של "ההיסטוריונים החדשים". ההיסטוריונים ניהלו אז ויכוח ער בשאלה אם הטיהור האתני של פלסטין (הכוונה אינה להשמדה אלא לגירוש ולהפרדה בין אוכלוסייה ובין טריטוריה) היה מתוכנן או ספונטני. נאטור טען כי ההבחנה בין שתי הקטגוריות היא מטעה. הגירוש היה תוצאה של שתי האפשרויות והניסיון להכריע ביניהן מטשטש את האסון. יותר מכך: קורבנות הגירוש אינם מסוגלים לענות על השאלה הזו. עדויותיהם מסתכמות לכדי מאות אירועי מיקרו, אולם אינן מספקות תמונה כוללת. נאטור עצמו תוהה אם ההוראות הגיעו מלמעלה ובוצעו בפעילות מתואמת — ואינו מגיע למסקנה ברורה; הוא מראה גם שהיה בלבול רב בקרב מפקדים וחיילים יהודים. היסטוריונים טוענים שבן-גוריון עצמו אמר שהוכה בהלם כאשר שמע על חלק מן המעשים שחולל הצבא. האם דיכר בן-גוריון אמת? נאטור הסביר פעם אחר פעם שהתשובה לשאלה הזאת נמצאת במסמכים ובעדויות של המבצעים ולא בספרות של הקורבנות.

סלמאן נאטור היה מורה דרך. על בסיס עבודת הזיכרון הוא ביקש לסרטט עבורנו חזון פוליטי יהודי-ערבי. הוא האמין שמקומם של היהודים בארץ ישראל, אולם לא ככובשים או קולוניאליסטים אלא כדיירים שותפים. הוא נהג לשאול בני שיח יהודים: האם באתם למזרח התיכון כדי להשתקע בו או לחיות כדיירים זמניים? אני מזמין אתכם להשתקע: ללמוד את שפת האזור, להתערות בעולם הערבי, להחיות את המסורת היהודית-אסלאמית. תהיו דיירי

קבע ולא דיירים זמניים. כך היה אומר, ומגולל לפניהם את ההשלכות הפוליטיות והתרבותיות של האופציה היהודית-ערבית.

המיקום הפוליטי של סלמאן היה רצוף סתירות. הוא היה דרוזי בחברה הפלסטינית ופלסטיני בחברה הדרוזית. הוא היה בן לכפר שרוב בניו התגייסו לצבא ואף הגיעו לדרגות בכירות. הוא סירב לשרת בצבא וישב על כך בכלא. רבים מחבריו היו יהודים והוא כונה פעם "היהודי האחרון", אף שהיה ערבי. נדמה שנאטור שאב את העוצמה הבלתי רגילה שלו מן הכוח של השוליים, כפי שהגדיר זאת בהקשר אחר מחמוד דרוויש. אף שהיה לאומי, הוא לא שעבד את הספרות ללאומיות. משום כך גם לא הייתה לו תיבת תהודה טבעית. הוא כתב ופעל כנגד כיוון הסירוק. הוא נע בין הקבוצות, בין השפות ובין הפוליטי לספרותי. המיקום המרובה הזה, על עמדותיו האוניברסליות, הביאו אותו לחיות במתח טרגי וחסר פתרון.

מותו של סלמאן הוא אבדה אישית גדולה. הוא היה לי כאח. הייתה בינינו אהבת נפש. הוא היה חבר לסודות ולקשיים ושותף לדרך הפוליטית של מפעל התרגום שהקמנו יחד עם יונתן מנדל, מייסלון דלאשה, עידן בריר, אלמוג בהר, חנה עמית כוכבי, ברוריה הורוביץ ואחרים. הוא עודד אותי לחזור אל הזהות היהודית הערבית שלי. הוא התעקש שאדבר אתו רק בערבית. זו שפת אמך, הזכיר לי, וראה בכך בסיס לסולידריות. בחמש השנים האחרונות דיברנו כמעט מדי יום, והוא נהג להצחיק אותי עד דמעות.

לפני כחודש אמר לי סלמאן שהוא צריך לעבור בדיקות. אמרתי לו שאנחנו צריכים לשמור על הבריאות. הוא צחק ואמר: אל פחד, יש לפנינו עוד הרבה עבודה ואנחנו לא נסתלק עד אשר נסיים אותה.

אהוב לבי, המשך במפעל שלך שם למעלה ואנחנו נמשיך אותו כאן למטה. ועוד נתחבר, נצחק ונתחבק.